

Witkowska, Aleksandra

Nowe studia nad romańskimi zabytkami średniowiecznego Płocka

Notatki Płockie 37/3-152, 32-34

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

NOWE STUDIA NAD ROMAŃSKIMI ZABYTKAMI ŚREDNIOWIECZNEGO PŁOCKA

Ks. Ryszard Knapiński, *Credo Apostolorum w romańskich Drzwiach Płockich* [Płock 1992, Wojewódzka Biblioteka Publiczna, in - 8, s. 237, ilustracje, resume angielskie, niemieckie, rosyjskie, włoskie]

Kościół na Mazowszu, z siedzibą biskupią w Płocku, zajmował w XII wieku ważne miejsce w życiu kościelnym i kulturalnym Polski piastowskiej. Działalność wybitnych jego biskupów - cudzoziemców wprowadziła go w orbitę wpływów kulturalnych pochodzących z dwóch zwłaszcza terytoriów: Lotaryngii oraz ziem bawarsko - frankońskich. W kulturze artystycznej "płockiego renesansu XII wieku" przewagę zyskały wpływy mozańskie, choć nie brakowało także kontaktów z bliższymi środkami artystycznymi ze wschodnich ziem Cesarstwa niemieckiego.

Świadectwem tych ostatnich są między innymi romańskie Drzwi Płockie odlane w brązie w latach 1152 - 1154 w Magdeburgu na zamówienie budowniczego drugiej katedry płockiej, wielkiego mecenaśa sztuki, biskupa Aleksandra z Malonne. Tym najstarszym drzwiom romańskim na ziemiach polskich została poświęcona monografia ks. Ryszarda Knapińskiego *Credo Apostolorum w romańskich Drzwiach Płockich*.

Rozprawa, napisana z ogromną erudycją wychodzi zdecydowanie poza zakres dotychczasowych badań nad płockim zabytkiem. Rezygnując z analizy technologicznej i wiążących się z nią problemów warsztatowych, autor skupił swą uwagę na zagadnieniu programu ideologicznego Drzwi Płockich i jego ikonograficznej realizacji. Posługując się cełnym domysłem interpretacyjnym, dotyczącym intencji ideowych i artystycznych, dał próbę nowego odczytania ikonologii zawartej w kwaterach romańskich drzwi katedry płockiej.

Przedstawiając stan wiedzy o zabytku prosteje przy okazji wiele balamutnych informacji funkcjonujących w literaturze. Przypomina okoliczności zamówienia i wykonania Drzwi Płockich, osadzenie ich w północnym portalu romańskiej katedry, dalsze ich losy związane z wywiezieniem w XIII wieku, w niejasnych do dziś okolicznościach, do Nowogrodu Wielkiego i umieszczenie w soborze Mądrości Bożej.

Wnikliwa analiza ikonograficzna poszczególnych kwater pozwoliła zrekonstruować pierwotny ich układ, który uległ zmianie podczas demontażu i ponownego zestawienia płyt po przeniesieniu Drzwi Płockich do Nowogrodu Wielkiego. Wówczas też zostały one uzupełnione nowymi elementami ornamentalnymi i ruskimi inskrypcjami. W narracji obrazowej

dzieła posłużono się ilustracjami scen ewangelicznych i wybranych przedstawieniami ze Starego Testamentu. Ponadto występują motywy zaczerpnięte z *Psychomachii* Prudencjusza, wizerunki świętych i liczne wyobrażenia symboliczne. Nie zabrakło przedstawień fundatora, wykonawców i właściciela warsztatu, w którym Drzwi wykonano. W całość wpisano także obraz szatana i demonów, z którymi walczy i które zwycięża Chrystus. Autor rozprawy dysponując bogatym materiałem porównawczym ustalił szereg prototypów dla kompozycji poszczególnych scen.

Ikonografia Drzwi Płockich, ukazana na szerokim tle innych typów dekoracji drzwi romańskich, ze względu na bogaty program ideologiczny w niej zawarty, jawi się jako coś wyjątkowego. Jest ilustracją dwunastu artykułów *Credo Apostolorum*. Odkrycie tego klucza, pozwalającego odczytać ikonologię Drzwi Płockich, jest ważnym osiągnięciem autora.

W interpretacji poszczególnych prawd wiary przywołane zostały teksty biblijne, patrystyczne, średniowieczne traktaty teologiczne i moralizatorskie. Kwatery płockie ilustrują ważne etapy Historii Zbawienia będącej udziałem każdego chrześcijanina. Są nimi: misterium stworzenia, upadku i naprawy, misterium grzechu i łaski, misterium śmierci i życia. Teologia zabytku jest chrystocentryczna, ale nie pomija nauki o Trójcy Świętej, o roli Maryi w zbawczym dziele Chrystusa. Znalazły swe miejsce także alegorie cnót i wad, smoki i lwie paszcze mające odstraszyć od grzechu i wiecznego potępienia.

Przyjęcie *Credo Apostolorum* za podstawę porządku kwater Drzwi Płockich ujawnia jeszcze jeden zamysł kompozycyjny: w układzie poziomym czytelne jest przeciwstawianie obrazów lewego skrzydła scenom ze skrzydła prawego (np. Stworzenie - Odkupienie, Adam - Chrystus, Ewa - Maryja, Judasz - Piotr). Antytezy te służą dramatycznemu ukazaniu walki dobra ze złem za podstawę porządku kwater Drzwi Płockich ujawnia jeszcze jeden zamysł kompozycyjny: w układzie poziomym czytelne jest przeciwstawianie obrazów lewego skrzydła scenom ze skrzydła prawego (np. Stworzenie - Odkupienie, Adam - Chrystus, Ewa - Maryja, Judasz - Piotr). Antytezy te służą dramatycznemu ukazaniu walki dobra ze złem poszerzając wykład dogmatyczny o treści moralne.

Taki program ikonologiczny, jak słusznie zauważył autor, odpowiadał sytuacji Kościoła na Mazowszu w okresie prowadzonej przezeń misji chrystianizacyjnej. Cedro Apostolorum zawarte w Drzwiach Płockich demonstruje katechezę podstawową, kontynuowaną przez piątego w dziejach płockiej diecezji biskupa Aleksandra z Malonne. Jemu to zapewne w dużej mierze zawdzięczamy wykład dogmatyczno-moralny utrwalaony w romańskim dziele sztuki odlewniczej.

Drzwi Płockie, wykonane za granicą na zamówienie polskie, świadczą wymownie o kulturze ich wykonawców, ambicjach fundatora i zapotrzebowaniach środowiska dla którego je stworzono. Powstałe dla katedry wzniesionej na krańcach łacińskiego kręgu kulturowego przynależą do skarbcza sztuki europejskiej dojrzałego średniowiecza.

Drugie, obszerne studium ks. Ryszarda Knapieńskiego *Iluminacje romańskiej Biblii Płockiej* poświęcone zostało jednemu z cennych zabytków z okresu wczesnopiastowskiego, jakie przetrwały do naszych czasów.

Objętościowo okazały, bogato iluminowany kodeks z 2 ćwieci XII wieku, wywieziony w czasie ostatniej wojny przez Niemców z Płocka wraz z innymi rękopisami tamtąjszego księgozbioru kościelnego, dopiero w 1978 roku powrócił na dawne swe miejsce. Autorowi rozprawy udało się szczęśliwym trafem odtworzyć jego wojenną odyseję.

Wysiłek badawczy skoncentrowany został wokół trzech podstawowych kręgów problemowych, którym poświęcone zostały kolejne części pracy.

W części kodykologicznej, przedstawiającej między innymi obecną strukturę kodeksu, posłużono się ciekawymi grafikami obrazującymi schematy 35 jego składek (Aneks nr 3). Układ tekstu na kartach uzupełniony został wykazami incipitów i explicitów (Aneks nr 5), inicjałów i miniatur /Aneks nr 4/. Wprowadzone zostały ważne korekty dotyczące interpelacji znajdujących się w tekście Biblii Płockiej

Na tle dziejów kształtowania się i upowszechniania kolejnych wersji tekstu biblijnego (od czasów św. Hieronima po wiek XII) zauważone zostały anomalie układu ksiąg występujące w Biblii Płockiej. Słusznym wydaje się przypuszczenie, że powstały one w wyniku uszkodzenia kodeksu oraz wadliwego zestawienia składek przy nowym oprawieniu rękopisu.

Autor opowiedział się za ogólnie przyjętą w historiografii metryką Biblii Płockiej (2 ćwierć XII wieku), widząc w kodeksie jeden z importów związanych z osobą ówczesnego biskupa płockiego Aleksandra z Malonne.

Przemawiają za tym importy ksiąg liturgicznych do Płocka oraz mecenat artystyczny przezeń sprawowany.

Dociekania ks. Knapieńskiego dotyczące proveniencji Biblii Płockiej odnoszą się nie do powstania tekstu kodeksu lecz jego ozdobienia. Autor szuka rodowodu artystycznego Biblii na drodze wnikliwych analiz formalnych elementów jej dekoracji.

Do nowatorskich stwierdzeń w zakresie ikonografii należą ustalenia dotyczące typologii inicjałów, ich dekoracji zoomorficznej i floralnej, oceny poziomu ich wykonania oraz określenie miejsca, jakie w dekoracji kodeksu, obok inicjału, zajmuje występująca na jego kartach miniatura. Inicjały ozdobne, organicznie zespolone z kolumną tekstu, wykonane często z niezwykłą pomysłowością, stanowią - zdaniem autora - główny element zdobniczy. Podporządkowana im została miniatura, dodana później do napisanego wcześniej tekstu ozdobionego już inicjałami, jak gdyby "doklejona", często nie mieszcząca się wydzielonym jej polu marginesu.

Poszukiwanie wzorców i analogii w ówczesnym miniatorstwie europejskim zaowocowało szeregiem ciekawych spostrzeżeń. Na tle występujących różnych sposobów zdobienia Biblii w średniowieczu kodeks płocki jawi się jako dzieło unikalne. Iluminatorzy zrezygnowali z dekoracji o charakterze narracyjnym czyli ilustracyjnym. Tylko w przypadku niektórych przedstawień bohaterów biblijnych zachodzi związek z tekstem. Główny temat ikonograficzny miniatur płockich stanowią wyobrażenia proroków - pisarzy, będące przykładem raczej wyjątkowego sposobu iluminowania rękopisów biblijnych. Trudno znaleźć bliższą im analogię. W odniesieniu do tychże miniatur zauważono stereotypowość przedstawień, pewien schemat portretu pisarza, odpowiadający ciekawemu zamysłowi ikonologicznemu - idei "pisarza - slugi Słowa". Zwielokrotnienie wyobrażenia piszącego proroka podkreśla samą czynność pisania i jego posłannictwo jako przekaziciela objawionego Słowa. Wizerunki proroków nie ilustrują historii biblijnej lecz podkreślają samą istotną wartość *Księgi świętej*.

Autor zachował ostrożność przy ustaleniu liczby iluminatorów kodeksu. Wiadomo, jak nie zawsze łatwo czy wręcz niemożliwie jest rozgraniczenie udziału poszczególnych wykonawców.

Bogaty materiał porównawczy, przywołany w analizie techniki i stylu dekoracji kodeksu, jakkolwiek nie pozwolił jednoznacznie określić warsztatu artystycznego w którym Biblia Płocka była iluminowana, dał jednak podstawę szukania bliższych jej związków z kręgiem nadmozańskim i północno - francuskim. Wymieszanie stylów, dające się wyraźnie zauważyć w dekoracji Biblii, nie wyklucza także wpływów innych warsztatów iluminatorskich rozpoznanych przez autora. Typowe cechy zapożyczeń artystycznych z różnych kręgów miniatorstwa romańskiego dały w rezultacie iluminacje Biblii o charakterze elektrycznym. Spotyka się często takie własne dekoracje w kodeksach powstałych z dala od głównych ośrodków miniatorskich. Takim po części, był kodeks przywieziony do Płocka najprawdopodobniej w formie ostatecznie nie wykończonyj.

Z przeprowadzonych badań ikonograficznych wolno wnioskować, że cały tekst biblijny, znaczna część inicjałów głównych oraz niektóre miniatury powstały przed sprowadzeniem kodeksu do Płocka.

Tutaj dokończono iluminowania jego kart i wprowadzono interpolacje. Autor stanowczo odrzuca możliwość powstania całej dekoracji malarskiej w Płocku, między innymi z uwagi na udział w jej wykonaniu sporej liczby skrybów - iluminatorów. Przytoczone racje kwestionujące możliwość istnienia za czasów biskupa Aleksandra dużego skryptorium w Płocku są w pełni przekonujące. Przemawiają natomiast za istnieniem niewielkiego skryptorium, które mogło funkcjonować przy miejscowej szkole katedralnej. Wykonawców tej części dekoracji, która miałaby powstać w Płocku, odnajduje autor w osobach dwóch mnichów działających w tym czasie w środowisku katedralnym. Są nimi: malarz Gunter, pochodzący najprawdopodobniej ze środowiska mozańskiego i złotnik Leopard, powiązany z klaszturem w Zwiefalten. Supozycja ta tłumaczyłaby jedną z dróg jaką mogły przywędrować do skryptorium w Płocku wzorce dekoracyjne pochodzące z odległych terenów.

Ważne i odkrywcze są wnioski i ustalenia ostatniej rozprawy. Dotyczą one treści zawartych w iluminacjach Biblii Płockiej. Autor, będąc historykiem sztuki i teologiem, porusza się swobodnie w świecie symboli, których językiem wyrażona została dekoracja romańskiej Biblii. Z pasją doszukuje się w nich inspiracji płynących zarówno z dziedzictwa antyku, jak i z biblijnej i patrystycznej tradycji. Jest świadom, że pod systemem znaków wizualnych ukryte są konstrukcje ideowe zrozumiałe dla ówczesnych ich odbiorców, dziś często niełatwe do wykrycia. Podjął

zatem próbę odczytania archetypów ideowych i obrazowych o odległej genezie i szerokim zasięgu oddziaływania.

Po raz pierwszy w polskich badaniach nad iluminacjami romańskimi zajęto się tak dogłębnie symboliką inicjałów, uwzględniając znaczenie kształtu i barwy ich tła oraz sens ikonologiczny zawarty w występujących w nich motywach roślinnych i zoomorficznych. Symbolika miniatur odczytana została z kolei jako nieprzypadkowy zamysł ideowy, zawarty w wyobrażeniach proroków - pisarzy, bohaterów biblijnych i wyobrażeniach symbolicznych.

Program ikonologiczny dekoracji Biblii Płockiej przedstawia się w komentarzu ks. Knapieńskiego jako konsekwentnie zbudowana całość. Motywy dekoracyjne tworzą płaszczyznę zetknięcia się sacrum z profanum. Iluminacja Biblii jest bowiem zarówno zapisem ówczesnej wiedzy o świecie, jak i zapisem odwiecznych prawd o Bogu i człowieku, duchu i materii, ładzie i nieładzie moralnym. W swej funkcji dydaktycznej stanowi malarską artykulację prawd zapisanych na kartach Pisma Świętego.

Przedstawione w rozprawie wyniki badań w warstwie kodykologicznej, ikonologicznej wpisują Biblię Płocką w szeroki kontekst romańskiej sztuki miniatorskiej. W dekoracji odzyskanego po latach kodeksu ocalało coś z dziedzictwa artystycznego romańskiej Europy, w której kraj nad Wisłą w XII wieku miał już swoje miejsce.

Aleksandra Witkowska osu

* * *

Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski [1908-1941]. W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci. Praca zbiorowa pod redakcją ks. biskupa Andrzeja Suskiego, ks. Wojciecha Góralskiego i ks. Tadeusza Żebrowskiego, Płockie Wydawnictwo Diecezjalne, Płock 1991, ss.663.

Staraniem Płockiego Wydawnictwa Diecezjalnego ukazała się księga pamiątkowa poświęcona ks. arcybiskupowi Antoniemu Julianowi Nowowiejskiemu, ordynariuszowi diecezji płockiej w latach 1908-1941, zamordowanemu przez hitlerowców w obozie w Działdowie. Przygotowania tej pozycji, z okazji pięćdziesięciolecia męczeńskiej śmierci Arcybiskupa i wizyty Ojca św. Pawła II w Płocku podjęli się profesorowie i wykładowcy miejscowego Wyższego Seminarium Duchownego na czele z ks. biskupem dr. Andrzejem Suskim, ks. prałatem prof. dr. hab. Wojciechem Góralskim i ks. kanonikiem mgr. Tadeuszem Żebrowskim. Redaktorem wydania tego fundamentalnego dzieła jest ks. mgr Marek Smogorzewski, dyrektor Wydziału Duszpasterskiego Kurii Diecezjalnej w Płocku, natomiast sztywna okładka, obwoluta i opracowanie graficzne są dziełem p. Jerzego Waltera Brzozy. Druk prezentowanej publikacji miał miejsce w Drukarni Diecezjalnej w Katowicach.

W słowie wstępnym ks. biskup dr Zygmund Kamiński, obecny ordynariusz diecezji płockiej, pisze m.in: "W pięćdziesiątą rocznicę męczeńskiej śmierci Arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego myśl naszą kierujemy ku tej świetlanej postaci i pra-

gniemy przy niej zatrzymać się w głębokiej zadumie. Chcemy raz jeszcze spojrzeć na Pasterza, Nauczyciela i Męczennika. Oddajemy mu hołd za jego wierność Bogu, Kościołowi i Ojczyźnie, za jego niezwykle wkład w budowanie Królestwa Bożego na Mazowszu na przestrzeni tylu lat, za świadectwo życia złożone daniną krwi" /s.5/.

Natomiast w nocie od redaktorów książki czytamy: "W liczących z górą dziewięć stuleci dziejach Kościoła na Mazowszu okres rządów pasterskich Antoniego Juliana Nowowiejskiego [1908-1941] stanowi niewątpliwie pewną epokę. Jej korzeni można upatrywać w rozległej działalności kościelnej przyszelego Biskupa Płockiego pochodzącej jeszcze sprzed okresu powołania Go na ten urząd przez Piusa X. Obdarzony przez Opatrzność wyjątkowymi przymiotami umysłu i serca, starannie wykształcony w Radomiu, Płocku, a następnie w Petersburgu, cieszący się powszechnie niekwestionowanym autorytetem jako rektor i profesor Seminarium Duchownego, wikariusz generalny dwóch biskupów, uczonego i społecznika, dobry administrator i gorliwy duszpasterz, rozwinął abp Nowowiejski - jako pasterz diecezji płockiej - bogatą działalność obejmującą sze-